

ANII PARIZIENI AI IULIEI (LILICĂI) HASDEU

Bogdan TEODORESCU*

THE PARISIAN YEARS OF JULIA (LILICA) HASDEU (Abstract)

Iulia Lilica Hasdeu was the daughter of B. P. Hasdeu, historian, philologist, folklorist and writer. The correspondence reveal her last seven years spent in Paris (1881-1888), the history of a brilliant child gifted with a will for reaching the highest academic expectations which cannot be defeated. Finally, her career project should have given her the opportunity for getting her high school degree, bachelor's degree and PhD until the age of 20. For reaching her ideal, Iulia Hasdeu had ended up in Paris, the capital of the world at that time, known also for its College. At the end of the nineteenth century, the city was sprawling fast, people who were attracted by Paris' lights were arriving constantly looking for jobs. Buildings with small rooms were erected quickly and they were deprived of air and light. In these surroundings our heroine had to live along with her mother. From what we believe, there is a very strong possibility that in such environment did she came in contact with the fatal disease: tuberculosis.

Last but not least, she had to deal with the disagreements between her parents. The father, who remained in Bucharest, struggled to deal with all the financial requests sent from Paris. The parents managed to resolve the problems, because Lilica was a sensitive girl and her life work never left her indifferent. What we know for sure is that at the age of 18 she managed to finish the high school with two diplomas. Soon after, she signed up for the Faculty of Letters, at the Sorbonne. In her first year there (1886-1887), she managed to draw the attention of her colleagues and teachers. Her disease had brought her an end in the autumn of 1888. Fallen before her time, despite the few contributions she had left behind, she still is and always will be an important personality.

Keywords: *intellectual history; 19th century Romanian elite; biography; Parisian experience of Iulia Hasdeu; Sorbonne.*

Caracterul enciclopedic al operei lui Hasdeu, scriitor, istoric, filolog și folclorist și autohtonismul său pronunțat au făcut să fie foarte apreciat în vremea regimului comunist. În acei ani au fost reeditate principalele sale opere literare¹, au apărut în antologii culegeri din scrierile sale științifice, istorice² cu deosebire, s-au

---

* Prof. dr., secretar general al S.Ș.I.R. E-mail: teodorescubn@gmail.com.

¹ Hasdeu, vol. I-II: 1960; Hasdeu, I, 1968; Hasdeu, 1971.

² Hasdeu, I-II, 1973.

retipărit în două ediții succesive, în 1970 (fragmentar) și în 1972-1976 cele trei volume din *Etymologicum Magnum Romaniae* și a apărut, mai întâi în 1976, în ciclul *Documente și manuscrise literare* corespondența savantului cu fiica sa Iulia, iar apoi, în alte trei volume, cu contemporanii săi români și străini (1982-1984). În fine, două sinteze, *Viața lui B.P. Hasdeu*, de Vasile Sandu, și *Romanul vieții lui B.P. Hasdeu*, de I. Oprișan, apăreau la mică distanță de timp în 1989 și 1990, la editura bucureșteană Minerva, cel puțin ultima elaborată în cadrul Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu“, încununând edificiul interesului arătat de regimul comunist vieții și operei sale.

În fața acestei avalanșe de texte și documente, multe furnizând detalii despre viața membrilor familiei Hasdeu, cititorul interesat nu a putut să nu se întrebe de ce fiica genială a savantului nu a ajuns la maturitate și nu s-a putut împlini așa cum calitățile ei excepționale i-ar fi dat dreptul. Răspunsurile primite, fie prea tranșante, fie exagerând rolul unor persoane sau conjuncturi, lasă însă loc și altora și unul posibil se află și în rândurile care urmează, ascuns cu grijă, mai cu seamă în corespondența lui Hasdeu cu fiica sa în vremea studiilor pariziene (1881-1888). Astfel, a devenit posibilă o nouă privire de ansamblu asupra subiectului, ațintită acum mai cu seamă asupra faptelor cotidiene mărunte, riguros inventariate în aceste epistole, și mai puțin în marile elanuri creatoare ale celor doi respondenți – o adolescentă genială, care se scufundă în literatura veche și în filosofie și un savant care ambiționează într-o operă nepereche, să dea imaginea completă a modului de trai al românilor.

Desigur, fără a neglija măsura în care predispozițiile naturale, genetice, au avut un rol în evoluția dramatică a bolii pulmonare a Iuliei Hasdeu, ne-au interesat mai cu seamă factorii ascunși, de regulă neluați în seamă, care i-au favorizat maladia. Au ieșit la iveală astfel clima umedă a regiunii pariziene, reînnoită în fiecare an la început de primăvară, locuințele mereu schimbate, cele mai multe după numărul treptelor care trebuiau urcate, nu după salubritatea lor și, nu în ultimul rând, dificultățile traiului de fiecare zi, relația complicată între veniturile disponibile la București, din care trăiau cele două femei în capitala Franței și cheltuielile de la Paris, toate fiind surse de tensiune ale cărei efecte negative se revărsau mai cu seamă asupra fiicei, singura într-o relație epistolară permanentă cu tatăl ei.

Este de observat că, așa cum cultura românească l-a câștigat pe Hasdeu, fără a fi investit în formarea sa (deși a urmat studii universitare în străinătate, el n-a obținut niciodată vreo diplomă), tot așa e cu totul adevărat că am pierdut-o pe Iulia Hasdeu, care ar fi putut oferi literaturii, teatrului sau școlii o stea în plină strălucire.

În acest caz, a ne întreba acum cine a fost de vină pentru sfârșitul ei tragic este prea târziu. Totuși, viața fiecăruia dintre noi este fie suma opțiunilor fiecăruia, fie ale celor din jurul nostru, care ne pot influența în mod decisiv existența. Poate trecerea prin lume a acestui copil genial, stins înainte de a fi împlinit 19 ani, ar fi fost alta, dacă în familia ei părinții s-ar fi înțeles și ar fi lăsat-o să crească în curtea bisericii Mihai Vodă din București, spre a-i oferi cele mai bune condiții de studiu la vârsta potrivită, 16-17 ani, cu un bacalaureat, cu o licență și cu doctoratul la Sorbona, în Franța. N-a fost să fie așa și, poate din prea multă dragoste și prea mult respect

pentru calitățile ei excepționale cei doi părinți, fiind în acord doar asupra acestui subiect, i-au grăbit, fără să și-o dorească, sfârșitul.

Istoria pe care o cercetăm acum începe într-o zi din vara anului 1881 cu două călătore care urcau, încărcate de bagaje, în cursa feroviară regulată Brașov-Viena³. Când persoanele din compartiment s-au plictisit de monotonia unui drum lung, s-a aflat că cele două erau mamă și fiică și că drumul lor se încheia de fapt la Paris, acolo unde cea mică, excepțional înzestrată pentru carte, și-ar fi continuat studiile. Totuși, peste buna dispoziție generată de excursia planificată, în răstimp s-ar fi putut observa că femeia matură avea pe chip o dârzenie implacabilă, iar fiica ei (la doar 11 ani) ascundea sub aerul copilăros al vârstei lungi momente de absență și melancolie.

Împotriva cui părea a fi atât de pornită femeia și din ce motive fetița ei, încă o copilă, se lăsa copleșită de tristețe? În primul caz, răspunsul era foarte simplu: un bărbat infidel își determinase soția să părăsească domiciliul conjugal⁴. În cel de-al doilea, răspunsul era mai greu de aflat. Vrând să înceapă o viață nouă, mama plecase împreună cu fata, cu totul neștiutoare de intențiile ei adevărate și împotriva dorinței firești a acesteia de a rămâne la București cu ambii părinți, o luase cu ea la Paris, școlaritatea sa exemplară fiind cel mai bun pretext pentru un divorț tacit.

E de presupus că la plecare între soți funcționase o înțelegere. De frica scandalului care i-ar fi putut distrage cariera, soțul acceptase separarea⁵, plătind păstrarea aparențelor cu întreținerea celor două în capitala Franței. Toate acestea s-au mai spus, fără a se lua în considerație ipoteza că cele întâmplate atunci ar fi putut avea un caracter premeditat și gradual.

Cu trei ani în urmă, în vara 1878, Hasdeu efectuase o călătorie de studii în Austria și Italia, la capătul căreia familia se reunise în vacanță, după ce mama și fiica făcuseră o scurtă excursie la Paris⁶. Atunci, probabil, soția inteligentă și pragmatică a luat pulsul „orașului luminilor” și punând cap la cap cheltuielile de întreținere, la care s-ar fi adăugat și taxele de școlarizare pentru fiică, a stabilit un deviz decent, baza discuțiilor de mai târziu cu soțul, care își mai probase și altă dată infidelitatea. Apoi a așteptat liniștită să se ivească o ocazie.

O scrisoare anonimă demascatoare a fost prilejul dorit și, după un scandal conjugal (căci altfel cum s-ar explica gestul soției de a nu-și lăsa bărbatul „să-i sărute mâna la plecare”), între cele două părți s-a convenit asupra unei despărțiri temporare, mama și fiica refugiindu-se deocamdată la Brașov⁷.

Acolo s-a derulat actul al doilea al dramei, când, oarecum pe neașteptate, soția fugară și-a anunțat intenția de a se stabili la Paris, de dorit împreună cu fiica, dar nu neapărat obligatoriu. Silită să aleagă între părinți, fără nicio dorință să-și continue studiile în altă parte, cu o programă diferită și cu mult mai dificilă, copila de doar 11 ani a cerut sfatul tatălui, care pare inițial imposibil de înduplecat⁸. „De ideea

³ Cornea et alii, 1976: 95 (4/16 septembrie 1881).

⁴ Sandu, 1989: 175.

⁵ Cornea et alii, 1976: 9.

⁶ Cornea et alii, 1976: 38 (august 1878).

⁷ Cornea et alii, 1976: 39 (14 iulie 1881).

⁸ Cornea et alii, 1976: 41 (28 iulie 1881).

Parisului trebuie să vă desfaceți cu desăvârșire⁹ îi scria el, pentru că nu are resursele necesare pentru a întreține două case și pentru că un copil trebuie crescut de ambii părinți. Într-o epistolă ulterioară, fiica îi spune tatălui că „mama e dispusă să plece și singură“, lăsând-o în voia sorții, și cu un ultim strigăt de ajutor îi cere să vină sau să trimită pe cineva să o ia¹⁰. După o lună, cele două erau deja în capitala Franței și într-o cu totul altă notă emoțională, fiica îi transmitea primele informații tatălui¹¹.

De ce Iulia, mama, ținea cu tot dinadinsul să-și lase existența tihnită din București „unde toată lumea o onorează din ce în ce mai mult“¹² și de ce tatăl nu a întreprins nimic pentru a-și recupera copilul mult-iubit? La prima vedere, esențiale par a fi fost aptitudinile intelectuale deosebite ale acesteia care, s-a considerat, nu puteau evolua decât într-un mediu propice performanței școlare, unde se învață multă carte, iar profesorii manifestă o exigență sporită.

În realitate, pentru cei doi soți, egali în orgoliu, fetița care tânjea după prietenele ei de joacă lăsate acasă la București era doar un vehicul pentru propriile lor ambiții. Pentru mamă – să-și consolideze statutul conjugal și să obțină, păstrându-și însă libertatea și o onorabilitate egală cu a soțului, iar pentru acesta din urmă, să pună capăt răuvoitorilor, impresionându-i cu reușitele de excepție ale fiicei sale, la o vârstă atât de fragedă și mult mai repede decât pentru toți posibili competitorii ai ei.

Nu știau că, în acest joc al orgoliilor, trenul care le ducea pe cele două la Paris îi proiecta de fapt pe toți într-o tragedie teribilă, care se va sfârși șapte ani mai târziu cu moartea prematură a copilului lor, sacrificat, ca în atâtea alte situații, în atât de sterilele războaie conjugale.

Deocamdată însă, în septembrie 1881, toată lumea pare mulțumită. Mama e satisfăcută, l-a obligat pe infidel să o întrețină în străinătate, cu eforturi financiare care-l vor sili în anii următori să muncească mai mult și să facă și unele compromisuri (politice) și a reușit să-și păstreze fiica, despărțind-o de tată și obligând-o s-o urmeze în capitala Franței. Om de știință reputat, tatăl a obținut un răgaz pentru alte proiecte grandioase, pregătind șantierul unei întreprinderi uriașe, *Etymologicum Magnum Romaniae*.

În fine, fiica, desigur nemulțumită că i s-a încălcat voința, ar vrea să urmeze modelul tatălui și se aruncă într-un proiect ambițios: să obțină în câțiva ani bacalaureatul, licența și doctoratul la Sorbona, țel care părea atunci greu de îndeplinit într-un timp relativ scurt și la o vârstă la care examenele de consacrare erau mult mai rare, iar egalitatea de gen nu fusese încă acceptată decât în mod excepțional. Interfața acestui efort enorm, dar și a tumultului din străfundurile familiei Hasdeu, este corespondența celor doi¹³ în care mama intervine rar, cu texte de regulă dictate fiicei. Ea rămâne singura care păstrează un ton aspru, taxându-și fără îngăduință partenerul lăsat acasă în termenii unui contract financiar nescris, dar probabil agreat la plecare.

În schimb, fiica și tatăl par a ignora cu totul această dramă de familie, „elefantul din odaie“ care le marchează zilnic existența. Copila îi furnizează tatălui

⁹ Cornea et alii, 1976: 43 (8 august 1881).

¹⁰ Cornea et alii, 1976: 44 (11 august 1881).

¹¹ Cornea et alii, 1976: 45 (4/16 septembrie 1881).

¹² Cornea et alii, 1976: 43 (8 august 1881).

¹³ Cornea et alii, 1976: 12.

informații de viață cotidiană, îi solicită sfaturi de carieră și, după caz, dezvoltă disertații care îi probează calitatea intelectuală în creștere. În vreme ce acesta din urmă este somat să scoată din piatră seacă bani pentru a le întreține pe cele două, răspunsurile lui au aerul că nu trăiește decât pentru asta, vorbelor tăioase ale consoartei răspunzându-le cu tot felul de calinerii duioase și vorbe de iubire. Cei doi – tatăl și fiica – joacă împreună un balet delicat al pasiunilor și sentimentelor reciproce, sub răsuflarea de fier a mamei, care le anulează elanurile, aducându-i mereu cu picioarele pe pământ, unde banii s-au terminat de atâtea ori și cele două riscă să moară de foame¹⁴ și unde onorabilitatea familiei e pusă în primejdie de tot felul de derbedei, obligându-le pe femeile atât de iubite să se lupte din greu pentru a-și păstra integritatea¹⁵.

În 1881, data la care soția și fiica sa părăseau țara, B.P. Hasdeu era de ceva vreme un nume de rezonanță în cultura românească. Născut în nordul Basarabiei, la Cristinești, în 1836 sau 1838, (data este încă în discuție)¹⁶, era descendentul unei vechi familii boierești moldovene, temporar strămutată în Polonia, ceea ce mai târziu îi va da dreptul să-și traducă prenumele de botez Tadeu în Bogdan și să-l adăuge și pe acela de Petriceicu, purtat și de un strămoș care urcase pe tronul țării sale la mijlocul secolului al XVII-lea¹⁷. După studii liceale și universitare (cele din urmă la Harcov), încheiate însă fără vreun titlu, și un stagiu în armata rusă¹⁸, s-a reîntors în Basarabia și, sub îndrumarea tatălui său, el însuși un om de cultură, a început o lungă carieră literară și științifică, continuată în România, mai întâi la Iași și ulterior la București¹⁹. Concomitent, a participat activ la viața publică, ziarele pe care le-a editat în acei ani luând atitudine în chestiunea Unirii, în favoarea²⁰ și mai apoi împotriva lui Cuza²¹, atitudine pe care și-a păstrat-o și în legătură cu prințul străin, motiv pentru care, după ce s-a aflat de implicarea sa în organizarea efemerei Republici de la Ploiești, a fost temporar deținut la Văcărești (1870)²².

Geniul său și o extraordinară putere de creație l-au transformat însă în câțiva ani dintr-un ilustru necunoscut într-un membru de frunte al elitelor intelectuale românești, motiv suficient pentru a-i aduce o mulțime de laude, dar și tot atâtea contestări, situație care se va perpetua până la sfârșitul vieții sale. Astfel, se va

---

¹⁴ Cornea et alii, 1976: 141 (3 ianuarie 1884).

¹⁵ Cornea et alii, 1976: 220-227 (25 iunie 1885).

¹⁶ Sandu, 1989: 42-43, consideră că s-a născut la 1836, dar, pentru a scăpa de justiția țaristă, și-a scăzut doi ani din vârsta reală, pentru a avea la venirea în Moldova doar 18 ani; Oprișan, 1990: 303, acceptă 1838 ca dată a nașterii.

¹⁷ Oprișan, 1990: 96. Numit la naștere Tadeu, după bunicul său, îl va traduce ulterior în Bogdan, ambele însemnând „dăruit de Dumnezeu“. Mai jos, la pagina 163, același autor ne spune că, la venirea în Moldova, se prezenta drept prințul Petriceicu Hajdeu.

¹⁸ Sandu, 1989: 75. Stagiul militar și studiile de la Harcov, la care ar fi fost doar audient, s-au desfășurat concomitent și s-ar fi încheiat cu un conflict cu un ofițer rus, care l-ar fi obligat să-și dea demisia din armată.

¹⁹ Apostolescu, 104: V. „M-am format eu însumi ca autodidact în toată puterea cuvântului, independent“, declara în 1904 într-o scrisoare către N. Apostolescu.

²⁰ Sandu, 1989: 105, 106. Cuza îl numea membru în *Comisia documentală*, care aduna material arhivistic pentru pregătirea Legii secularizării.

²¹ Sandu, 1989: 111.

²² Sandu, 1989: 131.

impune rapid cu două reușite literare incontestabile, nuvela *Duduca Mamuca* (1863), pentru care va fi victima unui proces de presă pentru imoralitate, și drama istorică *Răzvan și Vidra* (1867), după care, în mod surprinzător, va aborda subiectul *Istoriei critice a românilor* (1873-1875). Gândită ca o operă de proporții enorme, depășind mult puterile unui singur om, fie el și genial, această sinteză a fost abandonată, după ce autorul ei scrisese capitolele despre formarea statelor medievale românești și despre vremurile dacice. Apoi, pe neașteptate, a trecut de la timpurile mitice ale începuturilor noastre la o antologie de vechi texte autohtone, *Cuvente den bătrâni* (1879-1881), în trei volume, pentru ale cărei prime două cărți a primit în 1880 premiul Heliade Rădulescu al Academiei Române²³.

În 1876-1877 recunoașterea sa este deplină, obținând poziții de întâietate în toate marile instituții culturale ale țării. La 17 mai 1876 era numit director la Arhivele Statului, în ianuarie 1877, Parlamentul îl titulariza pe o catedră de filologie comparată la Universitatea din București, iar la 13 septembrie 1877 era ales membru al Academiei Române. În fine, în 1880 a fost cooptat și în Consiliul Permanent al Instrucțiunii, organism de decizie al ministerului de resort²⁴. În anii următori, au venit și aprecierile internaționale, atât în lumea științifică franceză, cât și prin alegerea sa ca membru titular al Academiei Imperiale de Științe din Sankt Petersburg²⁵. În fine, în anii parizieni ai fiicei sale, a abordat din 1884, și cu susținerea Regelui Carol I, proiectul *Etymologicum Magnum Romaniae*, gândit în zece volume, pe care îl considera o expresie lingvistică a întregului mod de viață al poporului român. Lucrarea avea să fie la rândul ei blocată în împrejurările tragice ale morții fiicei sale²⁶.

În această situație, nu e de prisos să aflăm de ce venituri dispunea academi-cianul, profesor universitar, director la Arhive, spre a vedea pe ce se bazau speranțele soției sale. Deși provenea dintr-o familie boierească, Hasdeu a cunoscut în tinerețe lungi perioade de sărăcie, treptat și abia după ce a împlinit 30 de ani, și numai pe măsura consacrării sale, a reușit să obțină funcții și slujbe, care însă nu îi aduceau decât cel mult 1000 F lunar, 12 000 F anual, cum singur o mărturisește în tumultul anului 1881²⁷.

Acestor venituri li se adăugase în ultima vreme Premiul Heliade Rădulescu pentru primele două volume din *Cuvente*, 5000 F²⁸, din care probabil se constituise dota anticipată pentru fiica sa, în valoare de 4000 F, și, din 1884, subvenția regală de 6000 F anual pentru *Etymologicum*²⁹. După demersuri insistente, va obține în 1883 și o bursă pentru studiile pariziene ale Iuliei, până în cele din urmă de 2400 de lei în urma aprobării primei Camere a Parlamentului³⁰. Alte venituri suplimentare, deoalate și în corespondență, proveneau din publicistică: revista sa *Columna*, cu profil

---

²³ *Cuvente den bătrâni*, tom I, Limba vorbită între 1550 și 1600. Studiu paleografic și lingvistic, 1878, și tom II, Cărțile populare ale românilor în secolul XVI. Studiu de filologie comparativă, 1879.

²⁴ Călinescu, 1941: 323.

²⁵ Sandu, 1989: 157. Cornea et alii, 1976: 149. Fiica sa a aflat din ziare de nominalizare.

²⁶ Sandu, 1989: 158.

²⁷ Cornea et alii, 1976: 39 (14 iulie 1881).

²⁸ Săndulescu et alii, III, 1984: 100.

²⁹ Oprișan, 1990: 496.

³⁰ Cornea et alii, 1976: 98, 99 (fără dată).

istoric, apărută în anii 1882-1884³¹, iar din 1887 până în 1895, *Revista Nouă*, cu profil literar, care s-a bucurat de un mare prestigiu³².

Dintr-o relatare epistolară știm totuși că estimase întreținerea celor două la Paris, după unele calcule, la 10 000 F anual, în 1882³³. Dar ulterior, cheltuielile lunare vor crește, ceea ce lăsa celui rămas la București sume infime pentru el, chiar dacă la Arhivele Statului dispunea de o locuință pentru care nu plătea chirie, dar care avea la rândul ei, pentru a-i asigura funcționarea, oameni de serviciu, din care o parte, fiind în slujba sa, nu puteau fi remunerați decât din venituri proprii. Uneori, se adăugau și cheltuieli neprevăzute, precum ar fi cele prilejuite de campania parlamentară din 1884, pentru care, deși nu a dat niciun leu electoratului, l-a costat totuși 1 000 F, între altele, inclusiv pentru o nășie³⁴.

La începutul anului 1886, Hasdeu a intrat, potrivit testamentului lăsat de unchiul său Boleslav, decedat între timp, în posesia moșiei natale Cristinești din Basarabia. Din păcate, deși această proprietate era estimată la 100 000 F, la data moștenirii era arendată pe 6 ani, iar beneficiul trebuia împărțit cu o altă rudă a sa. În concluzie, abia în 1891, când fiica sa ar fi avut 22 de ani, ea ar fi putut, în fine, să aibă întregi drepturile de proprietate asupra acestei mici averi³⁵.

Soția savantului, tot Iulia, mama fiicei cu același nume (pe care însă, spre a le deosebi, o vom numi totuși, precum tatăl său în corespondență, Lili sau Lilica), a lăsat multe semne de întrebare, mai cu seamă asupra biografiei sale din anii tinereții, dar din care se pot totuși detașa câteva date esențiale. Se născuse într-o familie de moți, la Roșia Montană, spre 1840, și este cert că îl impresionase pe Hasdeu, călător peste munți chiar în căutarea unei neveste, prin ținută, curățenie morală și tenacitate. Dincolo de aceste calități incontestabile, probate și în cursul vieții, pentru viitorul soț au contat mult locul și obârșia celei alese, în concepția sa „moții și oltenii fiind elementul românesc cel mai viteaz”³⁶.

Este cunoscută data căsătoriei celor doi, la 10 iunie 1865³⁷, certificatul dovăditor păstrându-se, și este de asemenea sigur că în anii imediat următori tinerii miri au cunoscut o lungă perioadă de mari lipsuri materiale, dar că tot în acel timp, eliberat de obligații domestice și înconjurat cu multă dragoste, Hasdeu a cunoscut una dintre cele mai fertile perioade în domeniul creației sale istorice și literare. Acum a încheiat monografia *Ioan-Vodă cel Cumplit* (1865) și două piese de teatru care i-au adus notorietate: *Domnița Ruxandra* (1866), dedicată soției, și *Răzvan și Vidra* (1867), al cărei personaj principal feminin se constituie, cum singur avea să mărturisească, într-un portret vibrant al celei care, de ceva timp, îi era soție³⁸.

Deși nu au fost găsite probe materiale care să ateste că ar fi încheiat în mod organizat un ciclu oarecare de studii, Iulia era inteligentă și atât de capabilă încât să

---

³¹ Cornea et alii, 1976: 101, 102 (4 februarie 1883).

³² Cornea et alii, 1976: 359 (fără dată).

³³ Cornea et alii, 1976: 81, 82 (5/17 mai 1882).

³⁴ Cornea et alii, 1976: 180 (18/30 noiembrie 1884).

³⁵ Cornea et alii, 1976: 260, 261 (7 martie 1886).

³⁶ Sandu, 1989: 107

³⁷ Sandu, 1989: 273, 274.

³⁸ Hasdeu, 1903: 15, 16.

poată sta alături unei persoane atât de ilustre, iar odată cu trecerea timpului, toate acestea îi vor fi întărit convingerea, având în vedere și exemplaritatea intelectuală a fiicei, că sunt în toate egali. 20 de ani mai târziu, soțul îi supralicita meritele, ajungând să spună, desigur exagerând (dar între timp între ei se întâmplaseră o mulțime și Iulia murise), că ea „a fost autoarea a tot ceea ce a fost mai bun în scrierile mele, iar simțul ei pentru adevăr și dreptate, cel mai puternic imbold pentru mine, iar aprobarea ei, cea mai bună răsplată”³⁹.

Patru ani după nunta sărăcăcioasă din cartierul Gorgani din București, la 2/14 noiembrie 1869, se naștea fiica celor doi, Iulia-Lilica, având drept naș pe nimeni altul decât pe viitorul șef liberal și prim-ministru Ion Brătianu⁴⁰. Încă de la început, părinții au constatat, desigur, încântați, precocitatea acestui copil care la doi ani și jumătate învățase deja alfabetul și silabisea cuvintele scrise, iar la 5 ani recita poezii cu multe strofe și nara coerent povestirile tatălui. Manualele școlare ale cursului primar îi erau cunoscute de la 6 ani și, după studii cu un institutor, Hasdeu îi obținea dispensa pentru încheierea celor patru clase obișnuite. Concomitent, învăța franceza, engleza și germana și lua lecții de pian, canto și desen, continuate mai apoi și în anii parizieni. Între 8 și 11 ani (înaintea plecării în capitala Franței) a absolvit în particular și primele patru clase de liceu, iar la examenul pentru cea din urmă, pe lângă premiul întâi cu cunună a susținut și probele de la Conservator⁴¹.

Ne-am aștepta, scormonindu-i biografia bucureșteană din toți acești ani, să ne întâlnim cu o copilă cu un aer grav și pedant, eventual purtătoare de ochelari, cu un zâmbet superior și cu un vraf de cărți sub braț, gata să răspundă casant și doct la orice întrebare care i-ar fi fost adresată. Nimic din toate acestea. În anii în care își uluia profesorii și părinții cu timpuriile ei performanțe școlare, Lilica era un copil absolut obișnuit, care valorifica toate oportunitățile curții întinse și misterioase a Mănăstirii Mihai Vodă, sediul Arhivelor Statului, unde familia sa se instalase la 1876, când tatăl ei preluase direcția instituției⁴². Spațiul mirific al jocurilor copilăriei și amintirea prietenelor care o însoțeau este un laitmotiv al unei bune părți din corespondența sa pariziană, indiferent de subiecte presante sau de mersul implacabil al bolii sale pulmonare.

O scurtă privire de ansamblu ne va ajuta să înțelegem spre ce se îndreptau cele două călătorești în vara 1881. În răstimpul scurs între războiul franco-prusac și prima conflagrație a secolului următor, Franța a cunoscut transformări importante: revoluție tehnică și industrială în plin avânt, urbanizare extinsă, vot universal și progresele celei de-a Treia Republici (după cele două instituite în vremea Revoluțiilor de la 1789 și 1848). Deceniul 9 al secolului al XIX-lea găsea Franța în plină expansiune colonială în Tunisia, în 1881, așezată sub un protectorat, în Indochina, mai întâi cu ocuparea părții sudice a Vietnamului, Cochinchina, apoi și a restului teritoriului și formarea Uniunii Indochineze în 1887, și prin cucerirea Insulei Madagascar, în largul coastelor Oceanului Indian, dar și a unei părți a Sudanului, care a format obiectul

---

³⁹ Hasdeu, 1903: 10.

⁴⁰ Oprișan, 1990: 371.

⁴¹ Oprișan, 1990: 373-376.

⁴² Sandu, 1989: 145.

unei convenții comerciale cu Anglia în 1890. În fine, cu un an în urmă (1889), deschiderea expoziției internaționale de la Paris și inaugurarea Turnului Eiffel marca o epocă de avânt economic și de reintrare a țării între marile puteri ale Europei Occidentale⁴³.

Istoricii francezi remarcă totuși că, într-o epocă dominată de mari transformări, efectele lor în plan cultural au rămas contradictorii. Este drept că prin intermediul școlii și presei cultura a pătruns în mediile populare și importante reforme ale lui Jules Ferry (1883) stabileau învățământului primar din această țară trei caracteristici principale: obligativitatea, gratuitatea și laicitatea, locul și rolul învățătorului institutor sporind adecvat în societatea timpului. Nu este de ignorat nici că în curricula școlii primare un loc de frunte revine acum istoriei și geografiei, dar și studiului limbii literare, toate menite să unifice Franța și să șteargă puternicele diferențe dialectale care funcționaseră până atunci, consolidând astfel națiunea⁴⁴.

Observăm în acest context că, deși România beneficia de o Lege a Instrucțiunii Publice încă de la 1864, cu mai mult de un deceniu înaintea Franței, abia după ce reforma școlii primare a fost împlinită aici a început și la noi o amplă dezbateră, implicând și învățătorii din lumea rurală, oricum majoritari. La capătul ei, vom avea o nouă legislație școlară, axată pe învățământul primar, cu un curriculum asemănător celui francez, cu un învățător-institutor luminat, capabil să-și ridice consătenii la un nivel superior de înțelegere al lumii în care trăiau⁴⁵.

În anii celei de-a Treia Republici s-a menținut totuși discriminarea de gen, iar pensionatele religioase au rămas cea mai răspândită formă de instrucție elementară a tinerelor fete, cu accent pe câteva îndeletniciri casnice, conversație și primire de musafiri, broderie, croitorie, pian și desen. Cu toate acestea, în 1880 au fost create și au început să funcționeze primele colegii și licee pentru fete și, corespunzător, s-au organizat și primele instituții destinate pregătirii corpului didactic al acestor noi școli⁴⁶.

Dacă școala primară aparținea tuturor categoriilor sociale, liceul rămânea însă o instituție prin excelență burgheză, rezervată notabililor și fiilor de funcționari și pentru frecventarea căruia se plătea o taxă, numărul de burse fiind limitat. Liceele de băieți și colegiile pentru tinerele fete erau totuși două școli diferite, în primul rând prin conținuturile studiate. Dacă pentru cea dintâi, literatura veche, greacă și latină, se aflau la loc de frunte, în virtutea unei vechi tradiții, în cealaltă aveau câștig de cauză limbile moderne, ceva științe și cursul de istorie-geografie. E necesar să spunem că în aceste condiții, școlile de nivel mediu pentru fete, care pregăteau de regulă institutoare, par a fi mai aproape de realitate decât liceele de băieți, ancorate în modelele trecutului ce păreau a întoarce spatele vremurilor moderne, cultivând interesul doar pentru ce e vechi, arătând un dispreț complet pentru negoț și munca manuală⁴⁷.

---

⁴³ Dreyfus et alii, III, 2006: 213, 214.

⁴⁴ Duby, 1995: 778.

⁴⁵ Teodorescu, 2012: 210.

⁴⁶ Duby, 1995: 766.

⁴⁷ Duby, 1995: 766.

În ceea ce o privește pe fiica lui Hasdeu, ea s-a aflat, ca toate celelalte de vârsta sa, într-o mare dilemă. Nu putea studia limbile și literaturile vechi decât în particular, aceste discipline fiind însă absolut necesare pentru absolvirea bacalauratului, singura cale care deschidea perspectiva licenței și a unui doctorat. Organizat pe două nivele, unul umanist și celălalt filosofic-științific, acest examen, de certă dificultate, nu se bucura decât excepțional de participarea tinerelor fete, cutezanța acestora fiind de multe ori sancționată cu o exigență ieșită din comun de care la un moment dat s-a temut și Lilica Hasdeu.

Referitor la învățământul superior, acesta avea să fie în cele din urmă la rândul său reformat de un grup de universitari din toate disciplinele, organizați într-o societate specială, a cărei publicație a fost Revista Internațională a Învățământului, printre ei, și istoricul Ernest Lavisse, cunoscut și Lilicăi, profesor la Facultatea de Litere a Universității din Paris și autorul unei celebre *Istorie generale din secolul al IV-lea până în zilele noastre* (începutul secolului al XX-lea) împreună cu Alfred Rambaud⁴⁸.

De la Paris, unde au ajuns foarte probabil la începutul lui septembrie 1881, au început să curgă scrisorile, de regulă dinspre fiică spre tată, deși este știut că unele au fost dictate de mamă, prilej de a se afla tot ce se întâmpla în capitala Franței⁴⁹. Discuțiile de la Brașov, foarte tensionate, și sub amenințarea că Iulia va pleca oricum în „divinul Paris“, cu sau fără copila de 11 ani care o însoțise, spun multe despre atât de lăudata iubire de mamă. Este însă cert că, în cele din urmă, cei doi părinți s-au înțeles și că tot atunci soțul a acceptat să suporte școlarizarea Lilicăi, considerând, cum avea să spună mai târziu, că nouă ani sunt suficienți spre a obține bacalaureatul, licența și doctoratul.

Inițial, s-a convenit asupra unui apartament în strada Tournon, altele „mici, nemobilate și cu tavanul în cap“ nu erau convenabile, dar și aici chiria de 2000 F s-a considerat că este prea mare, motiv pentru care se vor muta repede în altă parte⁵⁰. Peste numai câteva zile, în 16/28 septembrie, erau deja pe Strada Saint Suplice, unde beneficiau de unul sau două dormitoare, o sufragerie, un salon și o bucătărie⁵¹. Trebuia să cumpere mobila, echivalentul unei chirii, și „în rest s-ar așeza“, dar de la București ar fi nevoie de sprijin pentru a da salonului o înfățișare decentă. Când Hasdeu a întrebat la cât se ridică chiria noii locuințe, Iulia a răspuns iritată că plătea doar 1300 F, că mobila de bucătărie s-a ridicat la 1000 F și că taxa de la Colegiul Sevigné, unde deja o înscrișese pe Lilica în clasa a patra de liceu, era de 325 F pe trimestru, sumă deja achitată⁵². Să spunem, totuși, pentru această parte a narațiunii noastre că suma hotărâtă pentru a acoperi cheltuielile lunare la Paris era de 650 F, din care 100 F pentru mamă, 30 pentru fată și 50 supliment, după ce se acoperiseră 400 F

---

⁴⁸ DUBY, 1995: 767, 768. Astfel se va organiza licența și specializarea, diploma de studii superioare deschizând calea cercetării științifice. Agregarea câștigă forma sa modernă presupunând compoziții scrise detaliate și lecții orale, și Iulia Hasdeu va cunoaște în anul și jumătate petrecut la Sorbona (1886-1888) și aceste activități.

⁴⁹ CORNEA ET ALII, 1976: 45 (4/16 septembrie 1881).

⁵⁰ CORNEA ET ALII, 1976: 46 (7/19 septembrie 1881).

⁵¹ CORNEA ET ALII, 1976: 50 (16/28 septembrie 1881).

⁵² CORNEA ET ALII, 1976: 52 (octombrie 1881).

necesitățile curente⁵³. Însă s-a dovedit repede că acești bani erau insuficienți pentru a acoperi cheltuielile instalării. La Paris vor mai fi închiriate și alte imobile și, din motive care țin de natura conflictuală a mamei, aflată în război permanent cu portăresele, cele două vor fi mai mereu pe picior de plecare.

Ajungem astfel la o chestiune capitală, puțin luată în considerare de cei care au cercetat scurta viață a Lilicăi Hasdeu. Apartamentele închiriate erau în „blocuri” cu mai multe etaje și aveau structura celui din Saint Suplice. Nu discutăm asupra confortului pe care îl ofereau, în general fiind destinate cohortelor de noi locuitori ai Parisului veniți din mediul rural sau din lume. Observăm însă – și nu fără rost – că doar mobila se schimba la sosirea unor noi chiriași și că nu aveau loc și lucrări de igienizare, fiecare din familiile în trecere lăsând pe loc floria microbială și bacteriană specifică.

Era aici efectul pervers al revoluției industriale și al cuceririlor coloniale în Franța sfârșitului de secol. Migrația internă, circulația permanentă a populației în căutarea unor oportunități de lucru cât mai avantajoase, ca și migrația externă, se asociau cu indiferența față de igienă și nivelul precar al culturii sanitare și umpleau spațiile de locuit cu armate de dușmani ascunși. Este o supoziție întemeiată că într-unul din aceste locuri, poate chiar la Colegiul Seigné, lipsite de soare, umede sau igrasiate și populate de generații succesive de microbi și bacterii, Lilica s-ar fi contaminat cu bacilul Koch, descoperit chiar în acei ani (1882) de medicul german cu același nume. Clima umedă a Parisului, altceva decât soarele arzător al Câmpiei Române, a întreținut mai apoi boala astfel instalată. Aceste întrebări și supoziții nu sunt zadarnice, căci răspunsul ne-ar ajuta să înțelegem cum de Iulia, femeie robustă, care și-a trăit o bună parte din viață în aerul tare al Apusenilor, e mai tot timpul bolnavă la Paris și, desigur, după ea, și mai mult ascunzându-se în scrisori, suferă și Lilica.

Nici n-a trecut o lună de la sosirea în capitala Franței și tatăl Lilicăi îi oferă câteva bonusuri, de data aceasta din motive instructive. Dinspre București, tatăl ar dori ca fata să se pregătească la limba greacă într-o oră pe săptămână pentru bacalaureat și să-și reia lecțiile de pian, eventual cu un instrument nou cumpărat la Paris, după ce-l va vinde pe cel vechi de acasă. Ar plăti și pentru ca la colegiu Lilica să mănânce împreună cu fetele celelalte, spre a deprinde maniere frumoase⁵⁴.

În octombrie, sumele trimise au urcat deja la 700 F, asta și pentru că Lilica s-a îmbolnăvit de rujeolă într-o sală de clasă neîncălzită, flanela și ciorapii de lână dovedindu-se insuficienți. Între timp s-a vândut pianul cu 580 F, dar e cert că din banii în plus va fi plătit doctorul⁵⁵. E o mare problemă și bona (femeia de ajutor în gospodărie) și e de mirare cum Iulia, care la București rezolva singură problemele curente ale familiei, nu mai poate acum decât ajutată. Anul se sfârșește cu alți 600 F care acoperă luna noiembrie, cu promisiunea unei bone vieneze și cu tatăl soț care va ajunge în Franța chiar pe 25 decembrie 1881⁵⁶.

---

⁵³ Cornea et alii, 1976: 53 (4 octombrie stil vechi 1881).

⁵⁴ Cornea et alii, 1976: 57 (16 octombrie stil vechi 1881).

⁵⁵ Cornea et alii, 1976: 58-60 (29 octombrie stil nou 1881, 26 octombrie stil vechi 1881).

⁵⁶ Cornea et alii, 1976: 67 (6 decembrie 1881)

Anul 1882 nu începe mai bine. După vacanța prilejuită de sărbători, Iulia s-a îmbolnăvit la rândul ei, îngrijirile medicale obligând-o la un împrumut. După 1 ianuarie, au început meditațiile la greacă și latină, dar și la pian și canto. Se impune deci, pe lângă cheltuielile obișnuite pentru casă și școală (330 F și 265 F), un nou surplus de cel puțin 100 F, urmând ca toate cheltuielile să fie în regulă abia la 1 aprilie⁵⁷. Momentul este de reținut, căci de acum încolo, suma solicitată pentru întreținere a celor două a trecut deja de 650 F și a urcat la 700, Hasdeu sperând, totuși, că această majorare este trecătoare și trimițând pe aprilie doar suma asupra căreia conveniseră împreună cei doi soți⁵⁸.

În mai 1882, situația financiară se complică din nou. Sunt datorii neplătite la prieteni (180 F), profesorul de greacă și latină, destul de ieftin (5 F ora), vine de două ori pe săptămână, profesorul de pian (10 F), de șase ori pe lună, profesoara de canto (8 F), o dată pe săptămână, și toți sunt în plată. Apoi, cărți, note (?), „spălătura“ portăresei, bona, toate pentru 300 F. Mai rămân doar 300 F pentru hrană, iluminat (probabil cu lumânări), îmbrăcăminte, cărbuni pentru gătit, bomboane, plimbări etc.⁵⁹ Rezultă clar că suma atribuită pe luna în curs este neîdestulătoare, toți meditorii urmând a fi plătiți din datorii sau din suplimente atribuite ulterior. Într-un răspuns din 5/17 mai, Hasdeu arată că a făcut o socoteală anticipată a cheltuielilor sale la Paris pe un an de zile și a rezultat suma de 10 000 F pe an. Consideră însă că lecțiile particulare sunt prea multe, grecește ar fi suficient o singură dată pe săptămână, pentru canto e poate prea devreme, pian – Lilica face și la colegiu. Nu e vorba, desigur, de economie, adaugă îndată, ci doar să nu se abuzeze de forțele fetei, încă fragede (12 ani)⁶⁰, deși s-a trecut din nou peste 600 F și suplimentul de 100 F a fost însușit și generalizat.

Abia s-au liniștit lucrurile și pe 4 iunie 1882, data de la care Lilica se va adresa tatălui în scris numai în limba franceză, se pune problema unei alte locuințe, conflictele repetate cu portăreasa, o femeie insolentă, nu mai pot fi suferite și apartamentul în care locuiesc, altădată lăudat inclusiv de vizitatori, s-a dovedit a fi „lipsit de aer și de soare“.⁶¹ Curios este că, într-o altă epistolă, aducând în discuție găzduirea câtorva copile la Paris chiar în acest spațiu, s-a vorbit „de hrană bună, locuință curată, igienică, meditari și medici în caz de trebuință“.⁶² Hasdeu însă, afectat de suspendarea postului său de la Consiliul Permanent al Instrucțiunii și de pierderea alocației, nu răspunde direct acestor solicitări, ci abia în scrisoarea următoare în care, relatând că i s-a dat înapoi slujba, se arată de acord și cu mutarea într-o altă locuință, și cu angajarea unei noi bone⁶³. Pe 14 iulie 1882, era la Paris, solicitat să rostească un discurs omagial pentru Jules Michelet și era gata să rezolve

---

⁵⁷ Cornea et alii, 1976: 69, 70 (23 ianuarie stil vechi 1882).

⁵⁸ Cornea et alii, 1976: 75, 76 (3 martie stil vechi 1882).

⁵⁹ Cornea et alii, 1976: 80, 81 (10 mai 1882).

⁶⁰ Cornea et alii, 1976: 81, 82 (5/17 mai 1882).

⁶¹ Cornea et alii, 1976: 83 (4 iunie 1882).

⁶² Cornea et alii, 1976: 82 (fără dată).

⁶³ Cornea et alii, 1976: 83, 84 (28 mai stil vechi 1882).

și toate problemele familiei sale. Ecourile discursului, în totul elogioase, s-au păstrat, nu știm însă nimic de cele atunci hotărâte⁶⁴.

Ceea ce este cert e că în toamna 1882 se revine cu oferta de a primi în gazdă la Paris o fată sau mai multe și Hasdeu face primele demersuri pentru a solicita o bursă de studii pentru fiica sa, ambele inițiative fiind de fapt modalități de a slăbi presiunea financiară permanentă asupra sa, de care nu ezită să se plângă constant în scrisori. Până una-alta, trimite totuși 1200 F, nota cheltuielilor curente pe luna septembrie, o majorare importantă de la 700 cât oferise în aprilie⁶⁵. Pe 21 octombrie, Lilica îi scrie că ultima bonă trimisă de la București nu face nimic din ce i se cere, fiind de folos doar să o ducă la școală, de regulă jumătate de drum. Nu este de ajuns, puțină vreme mai târziu, de data aceasta Iulia, îi transmite soțului ei într-o epistolă foarte tăioasă⁶⁶ o sumă de reproșuri, mai întâi legate de posibila sa nouă implicare politică, pentru că se auzise că ar dori să candideze la alegerile parlamentare din anul următor. Totodată, i se spune răspicat că trebuie să discute din nou cu bona, pe care nu „a trimis-o de la București ca s-o insulte, ci să mă respecte, să mă asculte și să mă ajute“. Ajungând la chestiuni mai delicate, Iulia îi comunică soțului că a aflat că și-a schimbat ținuta, motiv pentru care nu poate crede altceva decât că a rămas la fel de puțin serios ca și cu un an în urmă. Trecând peste toate acuzele, mai cu seamă cele apăsate pe infidelitate, Hasdeu rezolvă spre sfârșitul anului și bursa Lilicăi. De la 1 aprilie 1883, va avea 3000 F pe an (750 F pe trimestru), astfel că pentru plata casei și școlii mai rămân 50 F pe lună, pe lângă care, punându-se 660 F de la el, vor avea peste 700 F pe lună curați, afară de casă și școală, totul până la obținerea doctoratului (fata abia împlinea la 2 noiembrie 1882 13 ani)⁶⁷.

Anul 1883 începe însă cu noi suplimentări. Pe lângă cei 600 F în februarie, se mai adaugă 800 F, un total de 1400 F, din care se scad 910 F (750 F datorii, 100 F – o mantie pentru Lilica și 60 F pentru o pălărie a soției), și mai rămân doar 490 F pentru menaj, care, adăugați la alți 500 F, trimiși anterior, dau în total 990 F⁶⁸. E bine că în primele luni ale anului s-a aprobat în Parlament și bursa Lilicăi, 2400 de lei, totuși, nu este suficient, ar mai fi nevoie de 100 F, care sunt expediați imediat, alți 200 F mai trebuie însă așteptați⁶⁹. În aprilie sunt gata 800 F, dar tot nu este de ajuns. Nu mai au în casă decât 8 F, pentru că la pension s-au dat în plus 95 F, iar la chirie, 29 F suplimentari⁷⁰.

La 24 aprilie 1883, Lilica înfățișează tatălui primele semne ale bolii: dureri de cap persistente și tuse puternică⁷¹. La 9 mai intervine cu amănunte: e foarte obosită și are o stare de slăbiciune extremă. Doctorul opinează că muncește prea mult, că nu

---

⁶⁴ Cornea et alii, 1976: 85 (10/22 iunie 1882) și 87 (18/30 iunie 1882).

⁶⁵ Cornea et alii, 1976: 91 (12 septembrie 1882).

⁶⁶ Cornea et alii, 1976: 93 (21 octombrie 1882) și 95 (octombrie 1882).

⁶⁷ Cornea et alii, 1976: 98, 99 (fără dată).

⁶⁸ Cornea et alii, 1976: 101, 102 (4 februarie stil nou 1883).

⁶⁹ Cornea et alii, 1976: 105 (10 martie stil nou 1883).

⁷⁰ Cornea et alii, 1976: 110-111 (14 aprilie 1883).

⁷¹ Cornea et alii, 1976: 111 (24 aprilie 1883).

face exerciții fizice și recomandă băi sulfuroase, pilule de fier și ape minerale⁷². În mai-iunie se cer și vin de la București mai întâi 700 F, repede cheltuiți cu haine de vară și lecții de desen (o noutate). Evident, din nou nu mai au bani și așteaptă pentru iunie 1260 F cu care ar putea acoperi școala și chiria⁷³.

După un sejur la Paris, de data aceasta pentru studii, și un popas la Pesta pentru un manuscris foarte interesant, pe drumul întoarcerii acasă (august 1883), Hasdeu trimitea prin comisionar 300 F, cu promisiunea că în septembrie vor urma sume mai consistente, reprezentând bursa și suplimentul⁷⁴. La sfârșitul lunii, erau pe drum 1300 F, care reprezentau bursa plus 660 F, casă și școală, și 90 F pe deasupra⁷⁵.

La trecerea dintre ani, 1883-1884, situația financiară a soției și fiicei la Paris era însă atât de gravă, încât în două rânduri se defalcă cheltuielile spre a se înțelege cât de justificate au fost. Astfel, în preajma Anului Nou, s-a păstrat o lungă listă în care sunt trecute datoriile la profesori cu posibile restanțe, 198 F, cărbunele, o mare problemă la Paris, 40 F, iluminatul, 10 F, spălătoreasa, 25 F, vin pentru cele două și bonă, 30 F, salariul bonei, 45 F, pâinea bonei, 6 F, un total de 356 F, alți 244 rămânând pentru hrană și plimbări pentru trei persoane⁷⁶.

Câteva zile mai târziu, aceleași probleme, dar și câteva dezvăluiri interesante. Din cei 1200 F trimiși, chiria și școala au costat 640,85 F, alți 300,85 F din cei 559,15 rămași fiind acoperiți de datorii (trei luni la brutar – 92,25 F, două luni la spălătoreasă – 50 F și la negustorul de păsări – 37 F și la băcan – 42 F); repararea a două pălării a costat 18 F, cărbunele – 31,61 F și opt cărți pentru școală – 30 F. Pentru vin (probabil apa era nesigură), s-au cheltuit 115 F. Au mai rămas totuși de dat unui profesor 144 F⁷⁷. Să observăm în concluzie că, din septembrie 1881 și până în ianuarie 1884, cheltuielile de întreținere la Paris s-au dublat și că bursa Lilicăi, adăugată la banii oferiiți de Hasdeu abia poate acoperi strictul necesar.

Dacă în paginile anterioare am urmărit factorii ascunși care puteau crea condiții favorabile declarării bolii Lilicăi (o locuință insalubră și un climat neprielnic), să adăugăm, așa cum reies din corespondență, și alții, de regulă mai puțin observați. Toate eforturile celor două rezidente pariziene de a se încadra într-un minimum anticipat de cheltuieli, ca și strădaniile soțului de a produce la dimensiuni decente banii necesari întreținerii lor, eșuau, de regulă pentru că niciuna dintre părți nu își stabilise clar prioritățile: ce este imperios necesar și la ce se poate renunța. Din afară, jocul cererii și al ofertei părea chiar o joacă în care o parte solicită permanent și cealaltă se străduiește „cu vai, cu chiu“, să satisfacă. Ne întrebăm, construind structura cheltuielilor din capitala Franței la ce s-ar fi putut renunța, ca fiind de prisos, și ce ar fi trebuit prioritizat, și le luăm în ordine.

---

⁷² Cornea et alii, 1976: 113 (9 mai 1883).

⁷³ Cornea et alii, 1976: 119 (11/23 iunie 1883).

⁷⁴ Cornea et alii, 1976: 120-121 (5 septembrie 1883).

⁷⁵ Cornea et alii, 1976: 123-124 (9/21 septembrie 1883).

⁷⁶ Cornea et alii, 1976: 144 (fără dată). Cu observația că salariul și masa bonei acoperă mai mult de 100 F, totul încorporat în 600 F. Plimbările pentru trei persoane aveau în vedere pe Iulia, Lilica și, întotdeauna, o colegă a ei de la Colegiul Sevigné, și toate costau.

⁷⁷ Cornea et alii, 1976: 146-147 (fără dată).

Taxele școlare și chiria reprezintă o necesitate ce motivează prezența celor două la Paris. *Cheltuielile pentru hrană*, cu datorii importante la brutar, la vânzătorul de păsări și la băcan, ne lasă să aflăm că meniurile erau destul de diversificate, deși Hasdeu știa din țară că Iulia era vegetariană și își sfătuia soția să-i dea fetei la prânz și carne. Din alte relatări, Lilica își arăta preferințele pentru rahat, icre și halva, și mai târziu pentru fructe conservate în zahăr, apoi plante aromate, caviar, dar și bomboane, și ne arată o persoană obișnuită cu delicatesele și învățată să mănânce bine, nu știm însă cât de sănătos⁷⁸. *Încălzirea*, mai cu seamă în anotimpurile reci, se dovedește și ea indispensabilă, iar cărbunele – imperios necesar. În iarna 1884, foarte friguroasă, a fost cumpărat și un aparat de încălzit, asemănător celor americane⁷⁹. Evident, după căderea întinericului, apartamentul este iluminat, și de aici – alte cheltuieli. *Ținutele sezoniere*, care trebuie mereu schimbate, însoțite și de accesoriile potrivite, mobilizează alte disponibilități. Nu este însă posibil să frecventeze balurile și recepțiile pentru că nu au banii necesari unei înnoiri permanente a toaletei. *Meditațiile particulare* obligatorii în perspectiva bacalaureatului, dar și la pian, canto și desen, începute la București și firesc, continuate și aici, se consideră a fi necesare pentru armonizarea personalității Lilicai. În categoria *cheltuielilor excepționale* ar putea fi incluși medicii de toate specialitățile pentru Iulia și cei pentru bolile de plămâni care o tratează pe Lilica. În primii trei ani parizieni, Hasdeu era îngrijorat și de efectele principale ale miopiei (cefălee repetate de varii intensități), dar și de cele colaterale, precum o stare generală de epuizare⁸⁰. La Paris, ca și la București, se manifesta totuși o mare încredere în tinerețea, forța interioară și rezistența la boli a Lilicai, toate, din păcate, exagerate mereu, până a fost prea târziu.

Din această listă, din care lipsesc spectacolele de teatru, cărțile necesare pentru pregătirea bacalaureatului, plimbările în vecinătatea Parisului și – de ce nu – vacanțele împreună ale celor trei în Germania, Elveția și în țară, doi ani la rând (1886, 1887), greu se pot șterge anumite cheltuieli, în fond, toate utile pentru a pregăti la standarde superioare un copil excepțional înzestrat și pentru a asigura statutul social deja câștigat de părinții săi. Numai că nivelul cheltuielilor depășește permanent nivelul veniturilor și, atât la Paris, cât și la București, se trăiește perpetuu pe datorie. Considerăm totuși că ieșirile intempestive, totuși rare ale Iuliei la adresa soțului, nu erau singulare. Cum în multe scrisori se simte peste umăr privirea mamei și, de regulă, post-scriptumurile îi aparțin, e de presupus că, între cele două, problemele financiare erau discutate mai cu seamă în momente limită, într-o stare de tensiune. E de bănuț că toate acestea au avut un rol, afectând-o și pe Lilica, care și în alte împrejurări se remarcase printr-o sensibilitate deosebită.

Două evenimente, petrecute la scurtă distanță de timp în iarna 1884, s-ar putea să ne convingă; balul din februarie și examenele din martie, în cursul cărora Lilica a fost flagrant depunctată în favoarea unei colege fără performanțe școlare în antecedente. Ambele se întâmplaseră la Colegiul Sevigné și în primul caz arătaseră bucuria de a trăi, iar în cel de-al doilea, fermitatea și rezistența ei la injustiție, din

⁷⁸ Cornea et alii, 1976: 64 (4 decembrie 1881) și 359 (29 octombrie 1887).

⁷⁹ Cornea et alii, 1976: 147 (fără dată).

⁸⁰ Cornea et alii, 1976: 56 (4 octombrie 1881).

păcate cu consecințe grave asupra stării sale de sănătate. În acele zile, pentru o clipă, cortina s-a ridicat și o vedem pe Lilica în integralitatea personalității ei complexe.

În prima secvență, se arată fericită că se află în mijlocul colegelor, încântată că prezența ei într-un costum național românesc a fost apreciată și, bucuroasă de toate, „dansează, dansează“, din păcate pentru ultima oară în viața ei⁸¹. Peste numai câteva zile, copilul exuberant și îndrăgostit de viață, se arată dublat de o persoană care își prețuiește munca și dorește să fie apreciată după merit, dușmanul înverșunat al oricărei nedreptăți, o elevă acum decepționată de profesorii ei, pe care îi considera modele și care în această împrejurare se dovediseră atât de departe de aprecierile ei. Pe lângă o mare tristețe, semn al unei maturizări timpurii (nu avea decât 15 ani), va scrie tatălui că tot ceea ce a câștigat după o asemenea experiență a fost „o durere de cap nebună, însoțită de tuse și de un rău cardiac“⁸². Ne vine greu să credem că o persoană atât de sensibilă nu suferea de pe urma războiului surd dintre părinții ei; stările ei de rău erau de multe ori concordante și cu tensiunile induse de lipsa banilor și de precaritatea existenței de fiecare zi. Nostalgia anilor bucureșteni, dorul de soarele cald al câmpiei se asocia astfel cu vremurile fericite când părinții ei erau împreună și zidul pe care îl făceau în jurul ei o separa de mizeria și ticăloșiile lumii în care fusese aruncată de scandalul lor permanent.

Reacția firească la notele nemulțumitoare obținute la aceste examene a fost retragerea imediată a Lilicăi Hasdeu din colegiu. Tatăl a acceptat această schimbare cu un aforism memorabil. El i-a scris „o succesiune periodică de plăceri și de neplăceri agerește mintea și oțelește inima omului“⁸³. Era însă de înțeles că taxa de la Colegiul Sevigné va reveni profesorilor meditari cu care urma să-și continue pregătirea pentru bacalaureat. Deja încă înainte de Paștele 1884, Lilica anunța că face în fiecare zi două ore de latină și greacă, motiv pentru care lucrează de la cinci dimineața la 9:30 seara⁸⁴ și îl anunța pe tatăl ei din primele zile ale Noului An că sunt de plătit șase profesori, dintre care unul pentru desen și altul pentru canto⁸⁵.

Mai trec câteva luni și în ianuarie și februarie 1885 la Paris se desfășoară carnavalul de iarnă. Absorbită de munca ei, Lilica n-a mai ieșit de trei zile și suspină după aer și mișcare. Are doar 15 ani și, dedicată proiectelor ei, trebuie să trăiască în reclusiune și totodată să se resemneze⁸⁶. Într-o cu totul altă tonalitate, într-un stil direct și frust, Iulia, soția, face din nou socotelile: cei 700 F s-au topit vertiginos, doctorul oculist a încasat 300 F, bona elvețiană concediată după câteva luni a cerut 193 F, lecțiile de pian au costat 70 F, nu mai face totalul, îl facem noi, 563 F, iar cu ce a rămas, nu a putut plăti nici un profesor⁸⁷.

Câteva zile mai târziu, Hasdeu e gata cu 800 F și face în continuare planuri mari pentru fata sa care, deși n-a dat încă bacalaureatul, ar putea merge pentru un

---

⁸¹ Cornea et alii, 1976: 152-153 (26 februarie 1884).

⁸² Cornea et alii, 1976: 154-155 (8 martie 1884).

⁸³ Cornea et alii, 1976: 156 (2/14 martie 1884).

⁸⁴ Cornea et alii, 1976: 159 (fără dată).

⁸⁵ Cornea et alii, 1976: 182 (ianuarie 1885).

⁸⁶ Cornea et alii, 1976: 187 (16 februarie 1885).

⁸⁷ Cornea et alii, 1976: 189 (fără dată).

doctorat la Graz, în Austria, într-o climă mai sănătoasă⁸⁸. Vine ziua de naștere a lui Victor Hugo (la 83 de ani), pentru care Lilica se arată de-a dreptul entuziasmată, exaltându-și preferințele romantice, dar din nou au rămas fără un ban, ultimii trimiși ducându-se pe datorii⁸⁹. La începutul lunii martie, sosesc alți 1400 F⁹⁰, iar în aprilie, 900 F⁹¹, dar e din nou prea puțin. Pentru alte solicitări, Hasdeu expediază 300 F, dar totul se dovedește o picătură într-o găleată cu apă.⁹² Între timp, de la Paris, s-a anunțat că profesorul de latină și greacă, plătit vreme de trei ani, nu și-a făcut treaba și, pentru a fi concediat, a trebuit la plecare plătit, pe leafa lui restantă ducându-se toți banii abia primiți.⁹³

Peste toate aceste neplăceri financiare, Lilica se arată foarte interesată de *Etymologicum* și îi atrage atenția tatălui ei că mult mai util ar fi acum un dicționar scris într-o bună limbă românească, clar, scurt, pentru uzul elevilor și studenților, dar și al publicului doritor, pe care să-l învețe astfel să-și folosească corect limba⁹⁴. Filologul îi răspunde că opinia sa este admirabilă, dar că el are ambiții mai mari, ar vrea să cuprindă în zece volume întreaga viață a poporului său⁹⁵.

Victor Hugo a murit în mai 1885 de o congestie pulmonară, fatală la vârste înaintate, iar descrierea funeraliilor sale ocupă mult loc în corespondența dintre cei doi. Hasdeu însă nu împărtășește exaltarea Lilicai și îi spune că, deși mare în alte timpuri, recentul defunct murise demult ca poet⁹⁶.

În primăvara anului 1885, bacalaureatul devine presant. Lilica vrea să-l dea în ambele variante, dar momentan nu are vârsta și se apropie și vacanța de vară⁹⁷. Până în cele din urmă, toate se vor aranja de minune, candidata va merge la examen în noiembrie, după ce va fi împlinit 16 ani, având timp să lucreze în continuare la latină și greacă în timpul verii, când va fi împreună cu tatăl ei⁹⁸. Pentru Hasdeu, această chestiune e tranșată și e întru totul de acord cu decizia fiicei lui, ce e drept, tardivă⁹⁹.

Vacanța petrecută de întreaga familie în Elveția s-a încheiat și la întoarcere, în noiembrie, Lilica relatează că bacalaureatul umanist a început sâmbătă, pe 7 noiembrie, cu 24 de candidați, cu compoziția franceză, lucrarea sa fiind declarată cea mai bună. Și tema engleză a fost foarte bună, doar lucrarea la latină, considerată de toți foarte dificilă (inclusiv pentru profesori) i-a adus un „destul de bine“ în loc de „bine“. Dar totul a fost la mare exigență, la final doar opt candidați au fost declarați reușiți la scris și șase la oral. Succesul ei este deja cert, fiind sigură că la oral, la istorie, latină și engleză, a obținut note foarte bune. Interesant este că, impresionat de

---

⁸⁸ Cornea et alii, 1976: 189 (9 februarie 1885).

⁸⁹ Cornea et alii, 1976: 190 (23 februarie 1885).

⁹⁰ Cornea et alii, 1976: 196 (7/19 martie 1885).

⁹¹ Cornea et alii, 1976: 204 (25 aprilie stil nou 1885).

⁹² Cornea et alii, 1976: 206 (fără dată).

⁹³ Cornea et alii, 1976: 205-206 (fără dată).

⁹⁴ Cornea et alii, 1976: 209 (11 mai 1885).

⁹⁵ Cornea et alii, 1976: 210 (4/16 mai 1885).

⁹⁶ Cornea et alii, 1976: 211-213 (22 mai 1885) și 216 (4 iunie 1885).

⁹⁷ Cornea et alii, 1976: 216-217 (1 iunie 1885).

⁹⁸ Cornea et alii, 1976: 216-217 (1 iunie 1885).

⁹⁹ Cornea et alii, 1976: 218 (5/17 iunie 1885).

reușita ei, unul din profesori a dat un dineu pentru a-i sărbători succesul.¹⁰⁰ La București, în culmea fericirii, Hasdeu nu poate lucra două zile și face deja planuri pentru domnișoara doctor în litere, cea dintâi româncă cu acest titlu la facultatea din Paris. Bineînțeles însă că nu a uitat să trimită cei 800 F pe decembrie¹⁰¹. Absolvirea bacalaureatului nu a trecut în cele din urmă neobservată și Iulia organizează pentru fata ei un dineu cu 20 de persoane și câteva cadouri, care au înghițit toți banii deja trimiși și suplimentul de 200 F și acum, înaintea noului an 1886 din nou nu mai au nici un ban¹⁰².

Evident, Hasdeu găsește în ianuarie 1886 200 F, adăugați altor 1400 F¹⁰³, și mai apoi alți 900 F, în loc de 800 F¹⁰⁴, pentru luna care urmează. Și totuși, din când în când, peste marea bucurie pentru succesul înregistrat la primul ei bacalaureat, Hasdeu simte nevoia să spună că i se scrie numai pentru nevoi bănești presante, pentru ca apoi, desigur exagerând, să constate că nici un alt tată nu se gândește în România mai mult la familia lui și nu face pentru asta mai mari sacrificii¹⁰⁵.

Lilica îi răspunde evocând bolile ei și ale mamei, precum și viața lor de fiecare zi, când sunt obligate să rămână tot timpul în casă, în situația în care nu au pe nimeni în ajutor, evident, portăreasa fiindu-le ostilă¹⁰⁶. Apoi, într-o altă epistolă, sunt evocate serbările de Crăciun, cu inevitabilele lor zile festive, cu seria interminabilă de dineuri dansante, dar ea nu dansează, și cu parada fetelor care participă așteptându-și în felul acesta mirii¹⁰⁷.

Totuși, încă din primele zile ale Noului An, ea se gândește la al doilea bacalaureat, cel din anul în care abia au intrat (1886) și îi spune lui Hasdeu că pentru această etapă de pregătire profesorii sunt scumpi, și în consecință că e nevoie de mai mult de 800 F pentru cheltuielile lor lunare curente și că potrivit ar fi să adauge într-un viitor dezirabil alți 200 F¹⁰⁸. A hotărât deja să se prezinte la filosofie, unde totuși, fiind foarte tânără, se așteaptă să fie șicanată, dar e hotărâtă să-și dea cu această specializare și doctoratul¹⁰⁹. La sfârșitul lunii mai și începutul lui iunie, alte alarme financiare sunt stârnite de mamă. 200 F s-au dus repede, cu 100 F s-au plătit lecțiile de pian, au mai rămas 70 F pentru 10 zile, iar după alte cheltuieli, mai sunt doar 9 F, nu este suficient. Din alți 200 F sosiți între timp a fost plătită altă bonă, și ea concediată, și cu 85 F, taxa pentru bacalaureatul apropiat¹¹⁰.

Pe 3/15 iunie, Hasdeu își lasă fata să-și aleagă ce specialitate dorește, dar îi spune răsplat că filosofia adevărată nu se învață la Paris¹¹¹. Pe 9 iulie se știa deja că

---

¹⁰⁰ Cornea et alii, 1976: 233 (12 noiembrie 1885).

¹⁰¹ Cornea et alii, 1976: 234-235 (fără dată).

¹⁰² Cornea et alii, 1976: 237 (fără dată).

¹⁰³ Cornea et alii, 1976: 238 (8/20 decembrie 1885).

¹⁰⁴ Cornea et alii, 1976: 243 (19/31 decembrie 1885).

¹⁰⁵ Cornea et alii, 1976: 245 (5/17 ianuarie 1886).

¹⁰⁶ Cornea et alii, 1976: 246 (22 ianuarie 1886).

¹⁰⁷ Cornea et alii, 1976: 247 (ianuarie 1886).

¹⁰⁸ Cornea et alii, 1976: 253 (31 ianuarie stil vechi 1886).

¹⁰⁹ Cornea et alii, 1976: 278 (30 mai 1886).

¹¹⁰ Cornea et alii, 1976: 280 (30 mai 1886) și 281 (iunie 1886).

¹¹¹ Cornea et alii, 1976: 283 (3/15 iunie 1886).

bacalaureatul restrâns va fi într-una din zilele de 21, 22 sau 23 ale aceleiași luni¹¹². În fine, toate trec cu bine și pe 24 iulie Lilica transmite de la Paris vestea atât de așteptată a absolvirii și acestui examen cu compozițiile de filosofie și istorie naturală care au fost apreciate drept „bune“, ceea ce s-a întâmplat și la oralul de filosofie. Reușita finală i-a aparținut în cele din urmă doar ei și unei alte colege mult mai în vârstă¹¹³. După vacanța petrecută în România vreme de trei luni, Lilica merge la Sorbona, unde a aflat de cele trei licențe în litere la care se poate înscrie – latină, filosofie și istorie, cu începere pe 25 ale lunii. Așteaptă însă de la tată un consimțământ scris¹¹⁴.

Hasdeu grăbește acceptul și recomandă un profesor pentru greacă și latină, două ore pe săptămână, nu știe dacă filosofia se studiază la Sorbona sau la Collège de France, dar se arată interesat și de un curs de pedagogie, menționat în diploma de licență, ceea ce arată că se gândea în viitor pentru Lilica inclusiv la o carieră didactică¹¹⁵. Pe 28 octombrie 1886, se anunță înscrierea la Sorbona și intrarea ei în rândul studenților parizieni¹¹⁶, iar la 8 noiembrie, într-o altă scrisoare, este descrisă inaugurarea cursurilor în prezența directorilor de specialități (Lavissee la istorie) și a ministrului de resort, în prima bancă, alături de ea, fiind și mama, care, după multe insistențe, a fost la rândul ei acceptată. A mai aflat – și anunță imediat asta – că în doi ani (până în 1888) ar putea fi licențiată¹¹⁷.

Sfârșitul anului o găsește pe Lilica foarte ocupată. Are trei și chiar patru cursuri pe zi la facultate, merge și la un atelier de pictură, apoi acasă, face teme și lecturi din greacă, latină, franceză și germană, apoi meditațiile curente, încât nu rămâne neocupată nici duminică¹¹⁸.

Nici Hasdeu nu stă degeaba, se bucură că la Sorbona se ține și un curs de pedagogie, întrucât ministrul i-a promis pentru studenta de la Paris, la întoarcere, un post de inspector cu 1000 F lunar, o situație absolut stabilă, iar pentru primele poezii ale fiicei sale, pe care ar dori să le și publice în revista *L'Étoile Roumaine* ar dori un alt pseudonim¹¹⁹, ceea ce autoarea nu acceptă, Armand Camille sau Camille Armand și pace¹²⁰.

Pe lângă atâtea proiecte încurajatoare, un fulger îndepărtat, cu tunetul aferent, se arată premonitoriu. După mai multe zile cu tuse seacă, un val de sânge îi inundă gura Lilicăi, dar doctorul chemat nu găsește nimic grav¹²¹. Pe 19 decembrie, boala revine, oboseala și vremea rece din ultimele zile, inclusiv un uragan care le-a doborât în plină stradă pe mamă și fiică ar putea fi cauza puternicei hemoragii din zilele anterioare¹²².

---

¹¹² Cornea et alii, 1976: 288, 289 (9 iulie 1886).

¹¹³ Cornea et alii, 1976: 296 (26 iulie 1886).

¹¹⁴ Cornea et alii, 1976: 297 (18 octombrie 1886).

¹¹⁵ Cornea et alii, 1976: 298 (10/22 octombrie 1886).

¹¹⁶ Cornea et alii, 1976: 301 (28 octombrie 1886).

¹¹⁷ Cornea et alii, 1976: 303 (8 noiembrie 1886).

¹¹⁸ Cornea et alii, 1976: 305 (24 noiembrie 1886).

¹¹⁹ Cornea et alii, 1976: 307 (16 noiembrie stil vechi 1886).

¹²⁰ Cornea et alii, 1976: 309 (5 decembrie 1886).

¹²¹ Cornea et alii, 1976: 312 (13 decembrie 1886).

¹²² Cornea et alii, 1976: 313 (19 decembrie 1886).

Cu toate acestea, trecând peste toate dezagrementele ei pulmonare, suferinda se înscrie în aceste zile la școala istoricului Victor Duruy (1811-1894), L'École des Hautes Études¹²³.

Alte semne îngrijorătoare se adaugă totuși în anul următor, în 1887, pe fundalul unor lipsuri materiale permanente, cu strigătul disperat din finalul unei scrisori că „murim de foame“ și „că nu mai avem nici un ban în casă“¹²⁴. La aceste cereri insistente, Hasdeu răspunde cu 800 F, dar se arată hotărât împotriva unui travaliu de cel puțin 9 ore zilnic, anunțat de fiica sa, care, crede el, a provocat tusea și alte indispoziții¹²⁵. Pe 10 februarie, Lilica revine cu explicații, spunând între altele că nu are încotro, pentru că la Facultatea de Litere e mult de lucru, se prezintă lucrări scrise, disertații în limba latină și franceză și cu conținut filosofic, și, de asemenea, se desfășoară și lecții orale, pe un subiect dat, asemenea unui profesor în fața elevilor săi. S-a lansat deja și discută în momentul de față despre temele alese cu profesorii ei¹²⁶. În epistola următoare, Hasdeu e mai relaxat și face planuri de proprietate la Cristinești, unde unchiul său, care a decedat recent, i-a lăsat moșia, din acești bani dorind să-i facă un dar mamei Iulia, o căsuță la care aceasta visează de multă vreme¹²⁷. Lilica se arată în schimb complet dezinteresată de aceste proiecte, dar povestește „a bon entendeur – salut“ că unul din profesorii de la facultate i-a atras recent atenția să-și protejeze sănătatea¹²⁸.

La 17 ani, Lilica se bucură de respectul colegilor, dar regretă că s-a maturizat prea repede, că a pierdut modul simplu și copilăros în care se distra la Sevigné în anii trecuți. Încă o dată, mai serioasă decât este cazul, ea scrie că nu frecventează balurile organizate de colegi pentru că nu-i place să danseze și să bârfească și, copleșită de munca ei, găsește doar aici satisfacții nebănuite¹²⁹. Mai târziu avea să revină și să spună din nou că tot ceea ce o interesează nu sunt decât discuțiile savante cu colegii și profesorii de la Sorbona. Într-o altă scrisoare, nu respinge însă ideea căsătoriei și maternității, desigur însă, fără ca să renunțe la o carieră profesională. Dar ar face-o doar pentru a scoate din copiii ei oameni¹³⁰. De Paști, urmărește examenele de licență (la cel de anul viitor ar dori să participe și ea) și constată că din 107 candidați nu au fost admiși decât 39¹³¹.

Avansăm încercând să marcăm schimbarea treptată a Lilicăi și desprinderea ei din lumea care o înconjoară cu altă epistolă, producând constatarea deloc plăcută că, în situația în care se întâlnește cu români la Sorbona sau la diverse evenimente, aceștia fug de ea și de mama ei ca de ciumă sau nu le bagă în seamă. E drept, recunoaște Lilica, ne ținem foarte mândre, dar la urma-urmelor, ce le-am făcut?¹³²

---

¹²³ Cornea et alii, 1976: 315 (15/27 decembrie 1886).

¹²⁴ Cornea et alii, 1976: 323 (29 ianuarie 1887).

¹²⁵ Cornea et alii, 1976: 326 (fără dată).

¹²⁶ Cornea et alii, 1976: 327 (10 februarie 1887).

¹²⁷ Cornea et alii, 1976: 329 (fără dată).

¹²⁸ Cornea et alii, 1976: 330-331 (fără dată).

¹²⁹ Cornea et alii, 1976: 337-338 (27 martie 1887).

¹³⁰ Cornea et alii, 1976: 341 (27 martie 1887).

¹³¹ Cornea et alii, 1976: 344 (4 aprilie 1887).

¹³² Cornea et alii, 1976: 350 (14 mai 1887).

Pe nesimțite însă, dar foarte probabil după vizita din vara anului 1886, Lilica a încetat să se intereseze de cei lăsați în curtea mănăstirii Mihai Vodă de la București, și acum ar veni în țară, dar cu promisiunea de a merge doar la munte și la mare¹³³. Pe 20 iunie relatează lui Hasdeu că a ținut deja două lecții la Sorbona, ambele reușite, una despre Herodot, cealaltă de filosofie, despre logica ipotezei, dar s-a bucurat și de o apreciere, asupra căreia va reveni. Vocea ei de soprană dramatică este atât de promițătoare că i-ar deschide perspectiva intrării la Operă, unde ar aștepta-o 1500 F pe lună de la debut¹³⁴.

După trei luni petrecute în țară, timp în care a fost răsfățată ca o regină, soția și fiica erau deja la Paris¹³⁵. Și totuși, în acest lung sejur, pe fondul declanșării unei noi crize conjugale între soții Hasdeu, acesta din urmă „s-a arătat tot timpul bosumflat“, ca și cum Lilica n-ar fi luat nici bacalaureatul, deși era studentă de un an. Putem specula asupra motivației. Cum avea să o spună mai târziu, în decembrie 1887 chiar ea, Lilica anunțase, în țară fiind, că o interesează doar o carieră de autor dramatic, cu totul altceva decât visa tatăl ei, care o vedea inspector în învățământ, de ce nu – divă de operă, sau, pe urmele lui, într-o mare carieră științifică¹³⁶.

Pe 29 octombrie 1887, soția și fiica erau deja la Paris, peste câteva zile urmând a se deschide cursurile de la Sorbona¹³⁷, iar o descriere amănunțită a ceremoniei cu lista colegilor care au obținut între timp licența va face obiectul unei alte scrisori¹³⁸. Tot atunci, studenta trimite spre publicare în România un eseu în limba română, *Sanda* (care va apărea însă abia în 1906), o poveste tristă despre singurătatea unui copil care moare tânjind după afecțiunea părinților, o istorie care trimite probabil la biografia secretă a autoarei, obligată de împrejurări să-și reprime mereu sentimentele. Pe 17 noiembrie, Lilica povestește cum s-a desfășurat aniversarea ei la 18 ani, din nefericire, ultima. E un prilej să adune câțiva cunoscuți, inclusiv din România și să primească o mulțime de flori. Apoi, în partea a doua, să apară împreună cu o prietenă în costume populare românești, stârnind o admirație unanimă. E însă tristă, pentru că seriozitatea i-a jucat o festă. S-a sculat a doua zi pentru o conferință la facultate, programată la ora 9, dar profesorul n-a venit, reținut la un bacalaureat¹³⁹.

Pe 4 decembrie era însă prezentă la Comedia Franceză, la o piesă de Alfred de Musset, *On ne badine pas avec l'amour*, pentru care produce o veritabilă cronică dramatică. Mai jos însă, comunică la București și o cronică literară pentru o nuvelă de Alexandru Vlahuță apărută în *Revista Nouă*, considerat în concluzie inferior lui Delavrancea, ambii scriitori, tineri la acea vreme fiind protejații lui Hasdeu¹⁴⁰.

La sfârșitul lui 1887 și într-o stare de sănătate pentru ultima oară mai bună, într-o scrisoare de Crăciun, Lilica își anunță proiectele pe care, probabil nu foarte

---

¹³³ Cornea et alii, 1976: 355 (1 iunie 1887).

¹³⁴ Cornea et alii, 1976: 356-357 (20 iunie 1887).

¹³⁵ Sandu, 1989: 188.

¹³⁶ Cornea et alii, 1976: 401-402 (7 martie 1888).

¹³⁷ Cornea et alii, 1976: 359-360 (29 octombrie 1887).

¹³⁸ Cornea et alii, 1976: 361-363 (6 noiembrie 1887).

¹³⁹ Cornea et alii, 1976: 364-365 (17 noiembrie 1887).

¹⁴⁰ Cornea et alii, 1976: 368-369 (4 decembrie 1887).

încântat, Hasdeu le aflase încă în vară la București. Lilica nu e tentată de o carieră în muzica de operă pentru că activitatea scenică i-ar răpi mult timp și ar epuiza-o, îndepărtând-o de alte preocupări. Ar vrea însă „să rămână în teatru“, dar ca autoare. S-a gândit deja la o mulțime de drame și comedii pentru care, având deja un timp limitat, nu a putut trasa decât scenariul și principalele caractere, dar a vorbit deja și i s-a promis, după licență, că una din piesele sale va fi jucată. Dar chiar în acele zile Hasdeu l-ar putea întâlni pe actorul francez Coquelin, în turneu în România, care, societar la Comedia Franceză, i-ar putea deschide drumul spre cel dintâi teatru al Franței. Deși starea ei este deja alterată, participă la o vizită la ambasadorul României la Paris, Vasile Alecsandri, mult lăudat inclusiv de tatăl ei, și care acum se arată interesat de poeziile pe care le-a scris în ultima vreme¹⁴¹.

Dar o putere mai mare decât a ei părea deja să-i fi hotărât destinul. Suntem încă în decembrie 1887 și boala Lilicăi e deja foarte serioasă, fără ca victima să-i realizeze gravitatea, deși programul ei este complet dat peste cap. Se scoală la 6 dimineața în loc de 4, după obicei, nu mai iese, nu mai cântă, toate, după cum spune, din cauza variațiilor de temperatură de la Paris¹⁴². Nici Hasdeu nu înțelege mare lucru și recomandă cu seninătate flanela groasă și ciorapii de lână¹⁴³.

În continuare, nu vom insista asupra unor detalii prea bine cunoscute ale bolii Lilicăi, în permanentă agravare în anii 1887-1888 și ne vom mulțumi doar cu câteva constatări generale. Tuberculoza în evoluție s-a declanșat cel puțin în antecedente îndepărtate, într-un mediu propice, căreia nu i-a rezistat nici mama, dar lista lungă a maladiilor ei nu s-a aflat în atenția noastră. Este însă dincolo de orice îndoială că boala le-a însoțit din primele zile până la plecarea definitivă din capitala Franței, în primăvara anului 1888.

Calvarul Lilicăi a început cu o rujeolă, despre care am mai vorbit, încă din octombrie 1881, la doar două luni de la instalare: dureri de cap, fierbințeală, guturai și tuse, iar pentru Iulia, cu o afecțiune nenumită în februarie 1882. Mai departe, migrenele și bronșitele se țin lanț. În mai 1883, Lilica se plângea de dureri de cap, de o mare oboseală și de o slăbiciune extremă. O deranjează și clima saturată de precipitații de la Paris, și schimbarea anotimpurilor, dar și incidentele vieții cotidiene, uneori de neevitat. După retragerea precipitată de la Colegiul Sevigné în iarna lui 1884, e copleșită de „dureri de cap nebune“ însoțite de „tuse și de un rău la inimă“. Mai trec doi ani, cu suferințe bine ascunse în scrisori, dar dezvăluite târziu de Iulia când, într-un moment de enervare, îi scrie lui Hasdeu că fata i se adresa în scrisori „glumind și vesel“ ca nu cumva „să te îngrijească boala ei“, ceea ce se referă strict la iarna 1888, dar care e valabil și pentru perioada anterioară¹⁴⁴.

Încă în 1886 apăruseră primele semne grave ale bolii, înspre sfârșitul anului, într-o seară de sâmbătă, la culcare, „am tușit și dintr-o dată un val de sânge mi-a umplut gura“. Era prima hemoptizie, dar medicul solicitat a constatat după consult „că nici un vas de sânge nu s-a rupt în piept, că răul provine numai de la oboseală și

---

¹⁴¹ Cornea et alii, 1976: 375-376 (25 decembrie 1887).

¹⁴² Cornea et alii, 1976: 377-381 (8 ianuarie 1888).

¹⁴³ Cornea et alii, 1976: 381 (31 decembrie stil vechi 1887).

¹⁴⁴ Cornea et alii, 1976: 401-402 (7 martie 1888).

mi-a recomandat câteva excelente remedii¹⁴⁵. Peste doar două luni, în februarie 1887, mărturisește tatălui ei că n-a scris epistola promisă pentru că a fost ocupată toată ziua, dar și pentru că a tușit mereu, iar mama a fost foarte obosită¹⁴⁶. Pe 8 ianuarie 1888 însă, nu mai poate ascunde crudul adevăr și mărturisește: „sunt destul de serios bolnavă... pieptul meu mă apasă și îmi face rău. Tușesc, cu o tuse seacă care mă sufocă”¹⁴⁷.

În februarie-martie 1888 survine o nouă criză în relația părinților ei, de data aceasta prilejuită de egoismul lui Hasdeu, care nu înțelege admirabila atitudine a soției sale la sinuciderea unei cunoștințe căreia, deși nu-i era obligată în nici un fel, a susținut-o până la capăt și apoi s-a îngrijit și de funeraliile ei¹⁴⁸. Lilica îi este alături într-o scrisoare fără precedent, de 32 de pagini, descriind pe larg întreaga istorie¹⁴⁹. Nu e însă deloc momentul potrivit. Starea ei se înrăutățește și, chiar în zilele următoare, se solicită avizul unui specialist de la Facultatea de Medicină din Paris, care sugerează întreruperea cursurilor și o cură de aer mediteranean¹⁵⁰. La București, Hasdeu discută cu alți doi doctori, care însă fac doar o consultație de la distanță, după care trimit rețetele lor¹⁵¹. În același timp, pe măsură ce începe să-și dea seama de tragedia care se apropie, Hasdeu recurge la un apropiat, fostul său student Lazăr Șăineanu, care îi trimite de la Paris rapoarte periodice despre variabilitatea stării bolnavei¹⁵², împotriva voinței acesteia¹⁵³, ceea ce stârnește mânia celei astfel prezentate. În fine, în primăvara 1888 studenta atât de lăudată e obligată să renunțe la studii și pleacă împreună cu mama în Elveția¹⁵⁴.

Hasdeu încă mai speră, susținut de medicii din țară, dar într-o ultimă scrisoare (29 mai 1888), Lilica relatează eșecul tuturor tratamentelor care i-au fost recomandate¹⁵⁵. Nu mai e nimic de făcut, în Elveția sunt ploii diluviene și cele două se întorc în țară prin Viena, Pesta și Orșova¹⁵⁶. Este chiar sfârșitul care se întâmplă în primele zile ale lui septembrie, în clădirea Arhivelor de la mănăstirea Mihai Vodă, locul de unde Iulia și Lilica plecaseră spre Paris cu exact 7 ani în urmă¹⁵⁷.

Apropiati din nou după tragedia teribilă a copilului lor, care i-a lovit în mod egal pe soții Hasdeu, ei vor rămâne până la capăt împreună. Iulia va supraviețui până în 1902, dar Hasdeu, care va mai trăi în plus câțiva ani, și-a abandonat pe rând toate proiectele științifice, trăind doar pentru a întreține cultul fiicei sale¹⁵⁸.

¹⁴⁵ Cornea et alii, 1976: 311-312 (13 decembrie 1886) și 313 (1 decembrie 1886).

¹⁴⁶ Cornea et alii, 1976: 325 (4 februarie 1887).

¹⁴⁷ Cornea et alii, 1976: 377-378 (8 ianuarie 1888).

¹⁴⁸ Cornea et alii, 1976: 401-402 (7 martie 1888).

¹⁴⁹ Cornea et alii, 1976: 391-399 (17, 18 și 21 februarie 1888).

¹⁵⁰ Cornea et alii, 1976: 411-412 (fără dată).

¹⁵¹ Cornea et alii, 1976: 406 (fără dată).

¹⁵² Cornea et alii, 1976: 454-457.

¹⁵³ Cornea et alii, 1976: 418 (fără dată).

¹⁵⁴ Sandu, 1989: 192, 193.

¹⁵⁵ Cornea et alii, 1976: 423-424 (29 mai 1888).

¹⁵⁶ Cornea et alii, 1976: 425 (11 iunie 1888).

¹⁵⁷ Oprișan, 1990: 528.

¹⁵⁸ Oprișan, 1990: 580.

Anii parizieni ai Lilicăi Hasdeu reprezintă o bună ocazie de a vorbi despre o voință neînfrănată, de a face totul altfel, mai repede și mai bine decât toți ceilalți, dar și despre succes și eșec, despre părinții cărora Dumnezeu le-a făcut un dar minunat, un copil excepțional, a cărui viață și carieră o gestionează atât cât se pricepe, fără să-și dea seama că într-o asemenea situație sunt obligați să se înțeleagă și să trăiască în deplină armonie. Este totodată momentul potrivit să vorbim despre alte timpuri și primejdiile lor nevăzute – locuințe insalubre, hrană nesănătoasă, dar și despre inevitabilele și eternele neliniști stârnite de prezența pâinii pe masă de fiecare zi. Și, nu în ultimul rând, e un subiect bun pentru a spune ceva despre nostalgia dezrădăcinaților, despre dificultățile de adaptare într-o lume nouă, cu toate provocările ei, și despre inevitabila singurătate a oamenilor cu adevărat verticali, care nu înțeleg să facă compromisuri și să accepte nedreptatea și inegalitățile de tot felul.

Dar, totodată, această relatare ne îndeamnă și la alte reflecții. Este mai întâi istoria a trei oameni legați de destin, dar hărăziți să-și trăiască viața într-o individualitate tragică, neputincioși în cele din urmă să-și depășească limitele. Iulia-mama visează să trăiască liberă în „divinul Paris“, dar drumul din Munții Apuseni și până acolo se dovedește mai lung și mai greu decât și-a închipuit. Sosită într-o lume care are mecanisme de funcționare pe care nu le înțelege și nu le poate stăpâni, se fărâmițează mai tot timpul în mici conflicte, e mereu bolnavă (fără diagnostice dramatice) și nu-i rămâne decât să asiste la momentele de împlinire, dar și la calvarul suferinței fiicei sale, până sfârșit.

Hasdeu, un autodidact genial, își dorește o lucrare științifică unică prin dimensiuni și profunzime, în fond – o utopie, pe care fatalmente nu o poate duce la capăt. Una din operele sale durabile ar fi trebuit să fie chiar fiica sa, pe care o credea în totul la înălțimea necesară spre a-l urma. O iubește, o susține, chiar și atunci când îi dă sfaturi de moderație și echilibru, dar e contrariat când Lilica îi prezintă programul ei de carieră, altceva decât își dorise pentru ea și în cele din urmă, înțelege dimensiunea teribilă a suferinței și a bolii ei abia atunci când e prea târziu.

Lilica, un copil genial cu performanțe școlare unice, se aruncă la o vârstă fragedă într-un proiect grandios de viață, cu șanse de izbândă. Va fi însă victima neînțelegerilor dintre părinții ei și a unor condiții de viață specifice acelor timpuri.

E mai apoi o reflecție despre asocierea implacabilă a excelenței intelectuale cu fragilitatea fizică. O mare putere creatoare și o voință de fier se lovesc implacabil de vulnerabilitatea ființei care, revoltată de efortul supraomenesc la care este supusă, sfârșește prin a se irosi înainte de vreme. Și este, nu în ultimul rând, istoria unui om, o fată, care a vrut să treacă peste toate obstacolele, să se afirme într-o lume exclusiv masculină, bazându-se doar pe inteligența și puterea ei creatoare. Sunt suficiente motive să nu uităm de Iulia (Lilica) Hasdeu și s-o considerăm, după toate câte ni le-a lăsat, o remarcabilă deschizătoare de drumuri¹⁵⁹.

---

¹⁵⁹ Opera postumă a Iuliei Hasdeu a fost publicată de tatăl ei în trei volume, în anii 1889-1890, după cum urmează: *Bourgeois d'Avril Fantaisies et Rêves*, *Chevalerie Confidences et Canevas* și *Théâtre Légendes et Contes*, Paris, Hachette București, Sococ.

Referințe

- Apostolescu, N. (1904), *Studii. Literatură, Estetică, Filologie. Întâia serie*, București, Institutul de Arte Grafice Eminescu.
- Boia, L. (2020), *Scurtă istorie a dezastrelor naturale. Epidemii, cataclisme și dereglări climatice*, București, Humanitas.
- Călinescu, G. (1941), *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București: Fundația Regală pentru Literatură și Artă.
- Cornea, P.; Piru, E.; Sorescu, R. (1976), *Documente și manuscrise literare*, vol. III, *Correspondența B.P. Hasdeu – Iulia Hasdeu*, București: Editura Academiei RSR.
- Dreyfus, F.C., Jomcin, A. (2006), *Istoria universală*, vol. III: *Evoluția lumii contemporane*, București: Univers Enciclopedic.
- Duby, (1995) = *Histoire de la France de ses origines à nos jours sous la direction de G. Duby de l'Académie française*, Paris, Larousse.
- Hasdeu, B.P. (1877-1881), *Cuvente den bătrâni*, tom I-III și supliment la tom I, București, Tipografia Laboratorii Români, Noua tipografie națională.
- Hasdeu, B.P. (1903), *O nevastă româncă în traiul pământesc și în viața de după moarte*, București: Editura Librăriei Socec.
- Hasdeu, B.P. (1960) *Scrieri literare*, vol. I-II, București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă.
- Hasdeu, B.P. (1968), *Scrieri alese*, vol. I, București: Editura pentru Literatură.
- Hasdeu, B.P. (1971), *Răzvan și Vidra*, București: Minerva.
- Hasdeu, B.P. (1972-1976) *Etymologicum Magnum Romaniae*, vol. I-III, București: Minerva.
- Hasdeu, B.P. (1973) *Scrieri istorice*, vol. I-II, București: Albatros.
- Hitchins, Keith (1996), *România 1774-1866*, București: Humanitas.
- Oprîșan, I. (1990), *Romanul vieții lui Bogdan Petriceicu Hasdeu*, București: Minerva.
- Sandu, V. (1989) *Viața lui Bogdan Petriceicu Hasdeu*, București: Minerva.
- Săndulescu, A.; Bocșan Decusară C. (1984) *B.P. Hasdeu și contemporanii săi români și străini*, vol. III, București: Minerva.
- Ștefănescu, Ș. (coord. științific) (1978) *Enciclopedia Istoriografiei românești*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Teodorescu, Bogdan (2012), *Marin Bunescu, un învățător din vremea lui Spiru Haret*, în „Studii și articole de istorie“, LXXIX.